

Az $\mathbf{S}^2 \times \mathbf{R}$ tércsoportjainak az osztályozása

Farkas József Zoltán
Budapesti Műszaki Egyetem Természettudományi Kar
III. évf. alkalmazott matematikus

Témavezető: Dr. Molnár Emil egyetemi tanár
TDK dolgozat
1999. November

Kivonat

A századvégi matematika egyik fontos felismerése, hogy hasonlóan a két dimenziós sokaságokhoz a három dimenziós sokaságok topológiai tulajdonságainak a vizsgálatában is fontos segítséget nyújt a geometria. Ennek a felismerésnek az eredményeként került meghatározásra a három dimenziós Riemann tér nyolc homogén maximális geometriája, mely elsősorban W.P. Thurston [7] nevéhez fűződik. Ezen terek közé tartozik az $\mathbf{S}^2 \times \mathbf{R}$ szorzattér. Dolgozatunk célja a tér izometriáinak az ismeretében a kompakt alaptartományú diszkrét transzformációcsoportok, ún. tércsoportok meghatározása és osztályozása.

1. Bevezetés

Talán ma már mindenki jól ismeri az euklideszi sík 17 díszítéscsoportját[1][2] (1.ábra), amelyek a kompakt alaptartományú tércsoportok osztályozásának megoldásai $\mathbf{E}^2$ -ben, vagy a véges mozgáscsoportokat, az $\mathbf{S}^2$ gömb analóg csoportjait. Röviden elevenítsük is fel őket. A ciklikus és a diéder csoportok sorozatai, valamint a szabályos testek forgáscsoportjai 2-es indexű normális részcsoporthal lesznek a $C_q \times I$, $D_q \times I$, $A_4 \times I$, $S_4 \times I$, $A_5 \times I$, „teljes” tükrözéscsoportoknak, és szóba jönnek még a $C_{2q}C_q$, D_qC_q , $D_{2q}D_q$, S_4A_4 ún. vegyes csoportok. Itt I jelöli a gömb középpontjára való tükrözést. (Részletesebben lásd [1], és a későbbi példákat.) A következő táblázatban bevezetjük a gömbi csoportokat jelölő geometriailag szemléletesebb képet adó Macbeath féle szignatúrát, és összevetjük a fenti H. Weyl-től származó jelöléssel(2.ábra):

	Macbeath szignatúra	H. Weyl	Schönflies	Coxeter-Moser
1	$(+, 0; [q, q]; \{\})$	C_q	C_q	$[q]^+$
2	$(+, 0; [ ]; \{(q, q)\})$	D_qC_q	C_{qv}	$[q]$
3	$(+, 0; [2, 2, q]; \{\})$	D_q	D_q	$[2, q]^+$
4qo	$(+, 0; [ ]; \{(2, 2, q)\})$ q páratlan	$D_{2q}D_q$	D_{qh}	$[2, q]$
4qe	$(+, 0; [ ]; \{(2, 2, q)\})$ q páros	$D_q \times I$	D_{qh}	$[2, q]$
5qo	$(+, 0; [q]; \{(1)\})$ q páratlan	$C_{2q}C_q$	C_{qh}	$[2, q^+]$
5qe	$(+, 0; [q]; \{(1)\})$ q páros	$C_q \times I$	C_{qh}	$[2, q^+]$
6qo	$(+, 0; [2]; \{(q)\})$ q páratlan	$D_q \times I$	D_{qd}	$[2^+, 2q]$
6qe	$(+, 0; [2]; \{(q)\})$ q páros	$D_{2q}D_q$	D_{qd}	$[2^+, 2q]$
7qo	$(-, 1; [q]; \{\})$ q páratlan	$C_{2q}C_q$	S_{2q}	$[2^+, 2q^+]$
7qe	$(-, 1; [q]; \{\})$ q páros	$C_q \times I$	S_{2q}	$[2^+, 2q^+]$
8	$(+, 0; [2, 3, 3]; \{\})$	A_4	T	$[3, 3]^+$
9	$(+, 0; [2, 3, 4]; \{\})$	S_4	O	$[3, 4]^+$
10	$(+, 0; [2, 3, 5]; \{\})$	A_5	I	$[3, 5]^+$
11	$(+, 0; [ ]; \{2, 3, 3, \})$	S_4A_4	T_d	$[3, 3]$
12	$(+, 0; [ ]; \{2, 3, 4\})$	$S_4 \times I$	O_h	$[3, 4]$
13	$(+, 0; [ ]; \{2, 3, 5\})$	$A_5 \times I$	I_h	$[3, 5]$
14	$(+, 0; [3]; \{2\})$	$A_4 \times I$	T_h	$[3^+, 4]$

A Macbeath-féle szignatúra a G -pályák által alkotott $\mathbf{S}^2/G$ két-dimenziós felületre utal: $\pm g$ az irányíthatóságra és a nemszámra utalnak, $[ ]$ -ben a forgáscentrumok rendjei. A tükrötengelyekből alkotott peremkomponensek $\{(\dots)\}$ -ban lépnek fel, $(\dots)$ -ben a tükrötengelyek szögére utaló sarkok rendjével[4]. A tércsoportok 2 dimenziós elmélete H.Poincaré(1890) kezdeményezésére A.M. Macbeath [4] 1967-es nem euklideszi síkcsoportok osztályozásáról írt munkájával zárult le.

A fogalmak illusztrálása végett vázlatosan tekintsük át a p2 jelű, $\mathbf{E}^2$ -beli díszítéscsoportot:(1.ábra)

A p1 jelű két független eltolás által generált síkcsoporthból : $\Gamma = (X, Y - XY = YX)$ kapjuk egy T félfordulat hozzávételével a p2 csoportot: a $T_1 := TX, T_2 := TY, T_3 := T$ jelölésekkel : $\Gamma = (T_1^2 = T_2^2 = T_3^2 = (T_1 T_2 T_3)^2 = E)(E \text{ az } \mathbf{E}^2 \text{ identikus egységtranszformációja})$. A p2 csoport fundamentális tartományának egy tetszőleges háromszöget választva - a T_1, T_2, T_3 generátorokkal, melyek a háromszög oldalfelezőpontjai körüli félfordulatokkal lesznek azonosak - az $\mathbf{E}^2$ hézagmentes egyrétű kövezését nyerjük, tehát:

Definíció: Tércsoport vagy kristálycsoport a tér izometriáinak egy csoportja, mely csoport elemeivel egy megfelelő kompakt fundamentális tartományra hatva a tér hézagmentes és átfedés nélküli kikövezését nyerjük. $\square$

A p2 esetben alaptartománynak az $\mathbf{E}^2$ tetszőleges háromszögét választhatjuk. Ez a figyelemre méltó tény annak a következménye, hogy bármely két háromszög affin ekvivalens, és tércsoportok ekvivalenciájáról szól a következő tétel:

Tétel(Frobenius-Bieberbach): A Γ és $\bar{\Gamma}$ kristálycsoportok izomorfak, ha létezik olyan α affinitás, hogy: $\bar{\Gamma} = \alpha^{-1}\Gamma\alpha := \{\alpha^{-1}\gamma\alpha : \gamma \in \Gamma\}$. $\square$

Ekkor tehát az izomorfizmust egy α geometriai leképezés közvetíti, mely bármely Γ -pályát egy teljes $\bar{\Gamma}$ -pályára képez.

A ma már klasszikusnak számító $\mathbf{E}^3$ -beli 219 kristálycsoport meghatározása S.E.Fedorov, A.Schönflies (1891) nevéhez fűződik. Az analóg probléma 4 dimenzióban is megoldott, és elvileg „tetszőleges” dimenzióra kivitelezhető, ugyanis:

Tétel(Schönflies-Bieberbach): Tetszőleges d -dimenzióra $\mathbf{E}^d$ -ben véges sok nem izomorf kompakt alaptartományú diszkrét transzformációcsoport létezik. $\square$

2. Az $\mathbf{S}^2 \times \mathbf{R}$ tér és geometriája

Az $\mathbf{S}^2 \times \mathbf{R}$ egyszerűen összefüggő Riemann tér a megfelelő G maximális izometriacsoporthal ellátva alkotja a 8 homogén 3 dimenziós geometria egyikét. Dolgozatunkban az $\mathbf{S}^2 \times \mathbf{R}$ fibrált tér analitikus modelljét használjuk, a komponensek $\mathbf{S}^2$ és $\mathbf{R}$ a szokásos geometriai elképzeléssel. A tér az $\mathbf{S}^2$ -beli és $\mathbf{R}$ fibrumbeli pontok halmazának direkt szorzata, az (X, x) alakú párok ponthalmaza, ahol $X \in \mathbf{S}^2, x \in \mathbf{R}$.

Definíció: $\text{Isom}(\mathbf{S}^2 \times \mathbf{R}) := \text{Isom}(\mathbf{S}^2) \times \text{Isom}(\mathbf{R})$ $\square$

A definíció jogosságának igazolását, lásd [5][6][7]-ben.

$\text{Isom}(\mathbf{S}^2) = \{A\}$, ahol $A \in \mathbf{O}(3) : \mathbf{S}^2 \mapsto \mathbf{S}^2 : (X, x) \mapsto (XA, x)$, a 3×3 ortogonális mátrixok csoportjával azonosítható.

$\text{Isom}(\mathbf{R}) = \{\varrho\}$, $\varrho : (X, x) \mapsto (X, \pm x + r)$, mely a - előjel esetén tükrözés az $\frac{r}{2}$ pontra, + esetén eltolás, mely két ponttükrözés szorzata, a pontok előjeles távolsága $\frac{r}{2}$. Elevenítsük fel a tér izometriáinak az osztályozását(lásd [3]):

	Id $\mathbf{R}$	$\mathbf{R}_1$	$\mathbf{R}_2$
Id $\mathbf{S}^2$	Id ($\mathbf{S}^2 \times \mathbf{R}$)	$\mathbf{R}_1$	$\mathbf{R}_2$
$\mathbf{S}_1^2$	$\mathbf{S}_1^2$	$\mathbf{S}_1^2 \mathbf{R}_1$	$\mathbf{S}_1^2 \mathbf{R}_2$
$\mathbf{S}_2^2$	$\mathbf{S}_2^2$	$\mathbf{S}_2^2 \mathbf{R}_1$	$\mathbf{S}_2^2 \mathbf{R}_2$
$\mathbf{S}_3^2$	$\mathbf{S}_3^2$	$\mathbf{S}_3^2 \mathbf{R}_1$	$\mathbf{S}_3^2 \mathbf{R}_2$

ahol az alábbi tipikus transzformációhalmazokat vezettük be:

$\mathbf{S}_1^2$ - főkör síkjára való tükrözés,

$\mathbf{S}_2^2$ - gömbközépponton áthaladó tengely körüli forgatás, mely két főkörtükrözés szorzata

$\mathbf{S}_3^2$ - forgatás-tükrözés, mely három főkörtükrözés szorzata, melyek közül az első kettő merőleges a harmadikra. A gömb középpontjára való tükrözés is idetartozik, amikor a főkörök páronként merőlegesek.

$\mathbf{R}_1$ - tükrözés,

$\mathbf{R}_2$ - eltolás a fibrumok mentén, mely két tükrözés szorzata.

A tércsoportok tárgyalása előtt fontos megjegyeznünk, hogy a tér geometriája miatt esetünkben az $\mathbf{R}$ fibrumok irányában egy dimenziós rács, azaz eltoláscsoport lép fel ellentétben $\mathbf{E}^3$ -al ahol 3 független irányban kellett eltolást garantálnunk az alaptartomány kompaktságának megőrzése végett.

3. A tércsoportok ekvivalenciája

$\mathbf{S}^2 \times \mathbf{R}$ kompakt alaptartományú Γ tércsoportjait keressük. Ezek tehát $\Gamma = \{(A_1 \times \varrho_1), (A_2 \times \varrho_2), \dots, (A_n \times \varrho_n)\}$ alakúak, $(A_i \times \varrho_i) = A_i \times (R_i, r_i)$, ahol $R_i = 1_{\mathbf{R}}$ egyelemű vagy pedig az $1_{\mathbf{R}}$ által generált kételemű csoporthoz tartozik, $1_{\mathbf{R}} : x \mapsto x$, $\bar{1}_{\mathbf{R}} : x \mapsto -x$, $A_i \in \text{Isom}(\mathbf{S}^2)$. $(A_i \times R_i)$ a transzformáció lineáris része, r_i az eltolási rész. Az $1_{\mathbf{S}^2} \times 1_{\mathbf{R}}$ identikus transzformációhoz tartozó $\mathbf{R}$ -beli eltolási részek egy egy-dimenziós eltoláscsoportot, azaz rácsot alkotnak, különben nem kapnánk kompakt alaptartományú csoportot. Ugyanis

$$(A_1 \times R_1, r_1) \circ (A_2 \times R_2, r_2) = (A_1 \circ A_2 \times R_1 R_2, r_1 R_2 + r_2) \quad (1)$$

mutatja, hogy a lineáris részek Γ_0 csoportja homomorf képe a Γ csoportnak, mely a Γ_0 csoport L_{Γ} rács szerinti faktorcsoporthoz azonosítható. Ebben a dolgozatban a leképezéseket jobbról írjuk (pl.[2],[5] szellemében).

Definíció: Két tércsoport, Γ_1 és Γ_2 geometriailag ekvivalens, azaz ekvivariáns, ha létezik az $\mathbf{S}^2 \times \mathbf{R}$ térnek olyan „hasonlósága” $\Sigma(S \times \sigma) \in \text{Sim}(\mathbf{S}^2 \times \mathbf{R})$, hogy $S \in \text{Isom}(\mathbf{S}^2)$, $\sigma : \mathbf{R} \mapsto \mathbf{R}$, $x \mapsto xa + b$, azaz $\sigma \in \text{Sim}(\mathbf{R})$, és teljesül $\Gamma_2 = \Sigma^{-1} \Gamma_1 \Sigma$. $\square$

A Σ hasonlóság tehát az L_{Γ_1} rácsot az L_{Γ_2} rácsba nagyítja, és a Γ_1 -hez tartozó $\mathbf{R}$ -beli kezdőpontot a Γ_2 -höz tartozó $\mathbf{R}$ -beli kezdőpontba viszi. A Γ_1 -hez tartozó $\mathbf{S}^2$ -n ható csoportot S a Γ_2 -höz tartozó csoportra képezi. Tehát bármely Γ_1 -pálya egy-egyértelműen valamely Γ_2 -pályára képződik.

4. Pontcsoportok

Előbb a Γ tércsoport lehetséges Γ_0 pontcsoportját keressük meg, majd az ezekhez tartozó $\mathbf{R}$ -beli eltolási részeket.

Tétel: A lehetséges Γ_0 pontcsoportok a következő 3 típusba tartoznak:

1. $\Gamma_{\mathbf{S}^2} \times 1_{\mathbf{R}}$, ahol $\Gamma_{\mathbf{S}^2}$ egy $\mathbf{S}^2$ -höz tartozó véges izometria csoport, $1_{\mathbf{R}}$ az $\mathbf{R}$ $x \mapsto x$ identikus leképezése

2. $\Gamma_{\mathbf{S}^2} \times \langle \bar{1}_{\mathbf{R}} \rangle$, ahol $\langle \bar{1}_{\mathbf{R}} \rangle = \{x \mapsto -x, x \mapsto x\}$ az $\mathbf{R}$ kételemű lineáris csoportja
3. Ha $\hat{\Gamma}$ olyan véges $\mathbf{S}^2$ -n ható izometria csoport, hogy Γ 2-indexű (normális) részcsoport a $\hat{\Gamma}$ véges csoportban, akkor ugyanilyen jelöléssel képezzük a $\hat{\Gamma}\Gamma := \{\Gamma \times 1_{\mathbf{R}}\} \cup \{(\hat{\Gamma} \setminus \Gamma) \times \bar{1}_{\mathbf{R}}\}$ csoportot.

Bizonyítás: Az első két eset felléphet és nem ekvivariáns egymással. Ehhez a gömbi csoportok ekvivarianciája szükséges feltétel, akkor viszont a 2,- beli csoport 2-indexű részcsoportként tartalmazza a megfelelő 1,-beli csoportot. Véges csoportokról van szó, ami kizárja az izomorfiát méginkább az ekvivarianciát.

A 3, eset csoportjait a 2, eset csoportjaival kell összehasonlítani. $\Gamma_{\mathbf{S}^2}$ és Γ ekvivarianciája szükséges feltétel, de akkor az $\mathbf{S}^2$ -n ható $\hat{\Gamma}$ 2-indexű részcsoportként tartalmazza $\Gamma_{\mathbf{S}^2}$ -t, ez kizárja az ekvivarianciát.

További Γ_0 pontcsoportok nem léphetnek fel, mert nincs több kombinációs lehetőség:

Ha $\mathbf{R}$ -ben csak $1_{\mathbf{R}}$ lép föl, akkor nyilván az 1, eset jön számításba. Ha $1_{\mathbf{R}}$ is fellép akkor Γ_0 $1_{\mathbf{R}}$ komponensű elemei 2 indexű normális részcsoportot alkotnak, következésképp Γ_0 nem lehet más, mint $\Gamma_{\mathbf{S}^2} \times \langle \bar{1}_{\mathbf{R}} \rangle$, $\hat{\Gamma}\Gamma$ a korábbi jelölésekkel. ■

5. Eltolási részek

A Γ_0 pontcsoportokhoz tartozó eltolási részekre az ún. Frobenius-kongruenciákat kell megoldani $\text{mod}(L_{\Gamma})$ egy rögzített egy-dimenziós L_{Γ} rácsra $\mathbf{R}$ -ben, ahogy látni fogjuk. Ehhez a Γ_0 -beli generátorokat és definiáló relációkat a leggazdaságosabban kell felírni, ami a Macbeath-szignatúrából lesz kiolvasható.

Az $1_{\mathbf{S}^2} \times 1_{\mathbf{R}}$ elemhez tartozó $\mathbf{R}$ -beli eltolási rész: τ határozza meg L_{Γ} -t, $L_{\Gamma} := \{k \cdot \tau, k \in \mathbf{Z}\}$.

A pontcsoport generátoraihoz szóba jövő eltolási részeket a (3.1) képlet szerint határozzuk meg, a generátorok szorzási szabálya alapján. A tércsoportok generáló elemei a (3.1) képlet szerint a pontcsoport definiáló relációi alapján kell kielégítsék a Frobenius-féle kongruenciarelációkat, melyek nem ekvivariáns megoldásai adják meg a pontcsoport Γ_0 generátoraihoz tartozó eltolási részeket. (A megoldások ekvivarianciájával később foglalkozunk.)

6. A tércsoportok felsorolása

A Γ csoportokat a lehetséges Γ_0 pontcsoport típusok szerint haladva adjuk meg. Az ismétlések elkerülése végett csak a nem ekvivariáns tércsoportokat (megoldásokat) közöljük.

Ebben a dolgozatban csak a 8-14 gömbi csoportosztályokhoz tartozó tércsoportokat adjuk meg.

1. $\Gamma_0 := \Gamma_{\mathbf{S}^2} \times 1_{\mathbf{R}}$
Ez esetben tehát a Γ_0 pontcsoport egy $\mathbf{S}^2$ -beli csoportosztály határozza meg, melyeket a Macbeath szignatúrával jellemezünk. Γ_0 generátorait -

melyeket $g_1, g_2, \dots \in \text{Isom}(\mathbf{S}^2)$ jelöl - és a definiáló relációkat a felületi szignatúrából, és egy hozzá tartozó alaptartományból határozzuk meg. $(g_1, \tau_1), (g_2, \tau_2), \dots$ legyenek az eltolási részekkel bővített elemek, melyek (e, τ) -val generálják Γ -t.

A kongruenciarelációkat $\text{mod}(\tau)$ oldjuk meg, ahol az L_Γ rácsot generáló „eltolásvektor” egyben az identitáshoz tartozó egyik legkisebb eltolási rész. Összhangban azonban az $\mathbf{E}^3$ módszerrel τ -t 1-nek választjuk. Ez megtehető, mivel τ hasonlóság erejéig tetszőlegesen választható.

A 8, $(+, 0; [2, 3, 3]; \{\})$ jelű esetet részletesen levezetjük, a többi csoportosztály esetében a Γ_0 pontcsoport mellett csak a kongruenciarelációk nem ekviviáriáns megoldásait közöljük.

(a) 8.I. $(+, 0; [2, 3, 3]; \{\})$

$$\Gamma_0 = (g_1, g_2 - g_1^2 = g_2^3 = (g_1 g_2)^3 = e)$$

$$(g_1, \tau_1)(g_1, \tau_1) = (g_1^2, 2\tau_1) \equiv (e, 0)$$

$$(g_2, \tau_2)(g_2, \tau_2)(g_2, \tau_2) = (g_2^3, 3\tau_2) \equiv (e, 0)$$

$$(g_1 g_2, \tau_1 + \tau_2)(g_1 g_2, \tau_1 + \tau_2)(g_1 g_2, \tau_1 + \tau_2) = (g_1 g_2, \tau_1 + \tau_2)((g_1 g_2)^2, 2\tau_1 + 2\tau_2) = ((g_1 g_2)^3, 3\tau_1 + 3\tau_2) \equiv (e, 0)$$

$$8.I.1 \ (\tau_1, \tau_2) \equiv (0, 0)$$

$$8.I.2 \ (\tau_1, \tau_2) \equiv (0, \frac{1}{3})$$

$$8.I.3 \ (\tau_1, \tau_2) \equiv (0, \frac{2}{3})$$

de 8.I.2 $\sim$ 8.I.3: $\varphi := (\bar{1}_{\mathbf{R}}, 0)$ -vel

$$\varphi^{-1}(g_2, \frac{2}{3})\varphi = (\bar{1}_{\mathbf{R}}, 0)(g_2, \frac{2}{3})(\bar{1}_{\mathbf{R}}) = (\bar{1}_{\mathbf{R}}, 0)(g_2 \bar{1}_{\mathbf{R}}, -\frac{2}{3}) \equiv (g_2, \frac{1}{3})$$

$$(\bar{1}_{\mathbf{R}}, 0)(g_1, 0)(\bar{1}_{\mathbf{R}}) = (\bar{1}_{\mathbf{R}}, 0)(g_1 \bar{1}_{\mathbf{R}}, 0) \equiv (g_1, 0).$$

(b) 9.I $(+, 0; [2, 3, 4]; \{\})$

$$\Gamma_0 = (g_1, g_2 - g_1^2 = g_2^3 = (g_1 g_2)^4 = e)$$

$$9.I.1 \ (\tau_1, \tau_2) \equiv (0, 0)$$

$$9.I.2 \ (\tau_1, \tau_2) \equiv (\frac{1}{2}, 0)$$

(c) 10.I $(+, 0; [2, 3, 5]; \{\})$

$$\Gamma_0 = (g_1, g_2 - g_1^2 = g_2^3 = (g_1 g_2)^5 = e)$$

$$10.I.1 \ (\tau_1, \tau_2) \equiv (0, 0)$$

(d) 11.I $(+, 0; []; \{(2, 3, 3)\})$

$$\Gamma_0 = (g_1, g_2, g_3 - g_1^2 = g_2^2 = g_3^2 = (g_1 g_2)^2 = (g_2 g_3)^3 = (g_1 g_3)^3 = e)$$

$$11.I.1 \ (\tau_1, \tau_2, \tau_3) \equiv (0, 0, 0)$$

$$11.I.2 \ (\tau_1, \tau_2, \tau_3) \equiv (\frac{1}{2}, \frac{1}{2}, \frac{1}{2})$$

(e) 12.I (+, 0; []; {(2, 3, 4)})

$$\Gamma_0 = (g_1, g_2, g_3 - g_1^2 = g_2^2 = g_3^2 = (g_1g_2)^2 = (g_2g_3)^3 = (g_1g_3)^4 = e)$$

$$12.I.1 (\tau_1, \tau_2, \tau_3) \equiv (0, 0, 0)$$

$$12.I.2 (\tau_1, \tau_2, \tau_3) \equiv (0, 0, \frac{1}{2})$$

$$12.I.3 (\tau_1, \tau_2, \tau_3) \equiv (\frac{1}{2}, \frac{1}{2}, 0)$$

$$12.I.4 (\tau_1, \tau_2, \tau_3) \equiv (\frac{1}{2}, \frac{1}{2}, \frac{1}{2})$$

(f) 13.I (+, 0; []; {(2, 3, 5)})

$$\Gamma_0 = (g_1, g_2, g_3 - g_1^2 = g_2^2 = g_3^2 = (g_1g_2)^2 = (g_2g_3)^3 = (g_1g_3)^5 = e)$$

$$13.I.1 (\tau_1, \tau_2, \tau_3) \equiv (0, 0, 0)$$

(g) 14.I (+, 0; [3]; {(2)})

$$\Gamma_0 = (g_1, g_2 - g_1^2 = g_2^3 = (g_2g_1g_2^{-1}g_1)^2 = e)$$

$$14.I.1 (\tau_1, \tau_2) \equiv (0, 0)$$

$$14.I.2 (\tau_1, \tau_2) \equiv (0, \frac{1}{3})$$

$$14.I.3 (\tau_1, \tau_2) \equiv (\frac{1}{2}, 0)$$

$$14.I.4 (\tau_1, \tau_2) \equiv (\frac{1}{2}, \frac{1}{3})$$

2. $\Gamma_0 := \Gamma_{\mathbf{S}^2} \times \bar{\Gamma}_{\mathbf{R}}$

Most az $\mathbf{S}^2 \times \mathbf{R}$ Γ_0 pontcsoportja a fenti direkt szorzat, a pontcsoport generátorai a megfelelő $\mathbf{S}^2$ csoport generáló elemei, melyeket továbbra is $g_1, g_2, \dots$ jelöl, illetve az $\bar{\Gamma}_{\mathbf{R}}$ tükrözés, melyet $\bar{g}$ jelöl. Hasonlóan 1,-hez Γ -t $(g_1, \tau_1), (g_2, \tau_2), \dots$ generálja.

A definiáló relációk felírásakor minimális prezentálásra törekszünk. $\overline{(\dots)}$ jelöli a megfelelő szignatúrához tartozó $\bar{\Gamma}_{\mathbf{R}}$ -el vett direkt szorzatot. A 8, esetet részletesen levezetjük, a többi osztálynál az I. esethez hasonlóan járunk el.

(a) 8.II $\overline{(+, 0; [2, 3, 3]; \{\})}$

$$\begin{aligned} \Gamma_0 &= (g_1, g_2, \bar{g}_3 - g_1^2 = g_2^3 = \bar{g}_3^2 = (g_1g_2)^3 = \\ &= (g_1\bar{g}_3g_1^{-1}\bar{g}_3) = (g_2\bar{g}_3g_2^{-1}\bar{g}_3) = e) \end{aligned}$$

$$(g_1, \tau_1)(g_1, \tau_1) = (g_1^2, 2\tau_1) \equiv (e, 0)$$

$$(g_2, \tau_2)(g_2, \tau_2)(g_2, \tau_2) = (g_2, \tau_2)(g_2^2, 2\tau_2) = (g_2^3, 3\tau_3) \equiv (e, 0)$$

$$(g_1g_2, \tau_1 + \tau_2)(g_1g_2, \tau_1 + \tau_2)(g_1g_2, \tau_1 + \tau_2) = (g_1g_2, \tau_1 + \tau_2)((g_1g_2)^2, 2\tau_1 + 2\tau_2) = ((g_1g_2)^3, 3\tau_1 + 3\tau_2) \equiv (e, 0)$$

$$(\bar{g}_3, \tau_3)(\bar{g}_3, \tau_3) = (e, -\tau_3 + \tau_3) \equiv (e, 0)$$

$$(g_1, \tau_1)(\bar{g}_3, \tau_3)(g_1^{-1}, -\tau_1)(\bar{g}_3, \tau_3) = (g_1, \tau_1)(\bar{g}_3, \tau_3)(g_1^{-1}\bar{g}_3, \tau_1 + \tau_3) =$$

$$(g_1, \tau_1)(\bar{g}_3g_1^{-1}\bar{g}_3, \tau_1 + \tau_3 - \tau_3) = g_1\bar{g}_3g_1^{-1}\bar{g}_3, 2\tau_1) \equiv (e, 0)$$

$$(g_2, \tau_1)(\bar{g}_3, \tau_3)(g_2^{-1}, -\tau_1)(\bar{g}_3, \tau_3) = (g_2, \tau_1)(\bar{g}_3, \tau_3)(g_2^{-1}\bar{g}_3, \tau_1 + \tau_3) = (g_2, \tau_1)(\bar{g}_3 g_2^{-1}\bar{g}_3, \tau_1 + \tau_3 - \tau_3) = g_2 \bar{g}_3 g_2^{-1} \bar{g}_3, 2\tau_1) \equiv (e, 0)$$

$$8.II.1 (\tau_1, \tau_2, \tau_3) \equiv (0, 0, \tau_3)$$

Bármely két különböző τ_3 és τ_3' értékhez tartozó megoldások ekvivalens csoportokat adnak:

$$(\sigma^{-1}, 0)(\bar{g}_3, \tau_3)(\sigma, 0) = (\sigma^{-1}, 0)(\bar{g}_3 \sigma, \sigma \tau_3) = (\sigma^{-1} \bar{g}_3 \sigma, \sigma \tau) = (\bar{g}_3, \sigma \tau)$$

és $\sigma := \frac{\tau_3'}{\tau_3}$.

Egyetlen megoldás a 8.I esettel ellentétben. Ez a figyelemre méltó tény annak a következménye, hogy az $\mathbf{R}$ -beli tükrözés $\mathbf{R}$ -ben és $\mathbf{S}^2 \times \mathbf{R}$ -ben orientációváltó transzformáció, de nem $\mathbf{S}^2$ -ben! (Faktorstruktúra.)

$$(b) \ 9.II \overline{(+, 0; [2, 3, 4]; \{\}})$$

$$\Gamma_0 = (g_1, g_2, \bar{g}_3 - g_1^2 = g_2^3 = \bar{g}_3^2 = (g_1 g_2)^4 = (g_1 \bar{g}_3 g_1^{-1} \bar{g}_3) = g_2 \bar{g}_3 g_2^{-1} \bar{g}_3) = e)$$

$$9.I.1 (\tau_1, \tau_2, \tau_3) \equiv (0, 0, 0)$$

$$9.I.2 (\tau_1, \tau_2, \tau_3) \equiv (\frac{1}{2}, 0, 0)$$

$$(c) \ 10.II \overline{(+, 0; [2, 3, 5]; \{\}})$$

$$\Gamma_0 = (g_1, g_2, \bar{g}_3 - g_1^2 = g_2^3 = \bar{g}_3^2 = (g_1 g_2)^5 = e) = (g_1 \bar{g}_3 g_1^{-1} \bar{g}_3) = (g_2 \bar{g}_3 g_2^{-1} \bar{g}_3) = e)$$

$$10.II.1 (\tau_1, \tau_2, \tau_3) \equiv (0, 0, 0)$$

$$(d) \ 11.II \overline{(+, 0; []; \{(2, 3, 3)\}})$$

$$\Gamma_0 = (g_1, g_2, g_3, \bar{g}_4 - g_1^2 = g_2^2 = g_3^2 = \bar{g}_4^2 = (g_1 g_2)^2 = (g_2 g_3)^3 = e) = (g_1 g_3)^3 = (g_1 \bar{g}_4)^2 = (g_2 \bar{g}_4)^2 = (g_3 \bar{g}_4)^2 = e)$$

$$11.II.1 (\tau_1, \tau_2, \tau_3, \tau_4) \equiv (0, 0, 0, 0)$$

$$11.II.2 (\tau_1, \tau_2, \tau_3, \tau_4) \equiv (\frac{1}{2}, \frac{1}{2}, \frac{1}{2}, 0)$$

$$(e) \ 12.II \overline{(+, 0; []; \{(2, 3, 4)\}})$$

$$\Gamma_0 = (g_1, g_2, g_3, \bar{g}_4 - g_1^2 = g_2^2 = g_3^2 = \bar{g}_4^2 = (g_1 g_2)^2 = (g_2 g_3)^3 = e) = (g_1 g_3)^4 = (g_1 \bar{g}_4)^2 = (g_2 \bar{g}_4)^2 = (g_3 \bar{g}_4)^2 = e)$$

$$12.II.1 (\tau_1, \tau_2, \tau_3, \tau_4) \equiv (0, 0, 0, 0)$$

$$12.I.2 (\tau_1, \tau_2, \tau_3, \tau_4) \equiv (0, 0, \frac{1}{2}, 0)$$

$$12.I.3 (\tau_1, \tau_2, \tau_3, \tau_4) \equiv (\frac{1}{2}, \frac{1}{2}, 0, 0)$$

$$12.I.4 (\tau_1, \tau_2, \tau_3, \tau_4) \equiv (\frac{1}{2}, \frac{1}{2}, \frac{1}{2}, 0)$$

(f) 13.II $\overline{(+, 0; []; \{(2, 3, 5)\}}$

$$\begin{aligned}\Gamma_0 &= (g_1, g_2, g_3, \bar{g}_4 - g_1^2 = g_2^2 = g_3^2 = \bar{g}_4^2 = (g_1 g_2)^2 = (g_2 g_3)^3 = \\ &= (g_1 g_3)^5 = (g_1 \bar{g}_4)^2 = (g_2 \bar{g}_4)^2 = (g_3 \bar{g}_4)^2 = e)\end{aligned}$$

13.II.1 $(\tau_1, \tau_2, \tau_3, \tau_4) \equiv (0, 0, 0, 0)$

(g) 14.II $\overline{(+, 0; [3]; \{(2)\}}$

$$\begin{aligned}\Gamma_0 &= (g_1, g_2, \bar{g}_3 - g_1^2 = g_2^3 = \bar{g}_3^2 = (g_2 g_1 g_2^{-1} g_1)^2 = \\ &= (g_1 \bar{g}_3)^2 = (g_2 \bar{g}_3 g_2^{-1} \bar{g}_3) = e)\end{aligned}$$

14.II.1 $(\tau_1, \tau_2, \tau_3) \equiv (0, 0, 0)$

14.II.2 $(\tau_1, \tau_2, \tau_3) \equiv (\frac{1}{2}, 0, 0)$

3. $\Gamma_0 := \dot{\Gamma}\Gamma$

Most a $\dot{\Gamma}$ gömbi csoportnak Γ 2 indexű normális részcsoportja, $\dot{\Gamma}\Gamma = (\Gamma \times \mathbf{1}_{\mathbf{R}}) \cup (\dot{\Gamma} \setminus \Gamma \times \mathbf{1}_{\mathbf{R}})$. Először megkeressük a szóba jövő $\dot{\Gamma} \Gamma$ párokat, majd a Γ csoportot bővítjük egy involutív elemmel.

A 12.III esetet részletezzük a további eseteket az eddigiek(1-es, 2-es típus) mintájára tárgyaljuk.

(a) 12.III.a $\overline{(+, 0, []; \{(2, 3, 4)\}}(+, 0; [3]; \{(2)\})$

$$\Gamma_0 = (g_1, g_2, \bar{g}_3 - g_1^2 = g_2^3 = \bar{g}_3^2 = (g_1 g_2^{-1} g_1 g_2) = (g_1 \bar{g}_3)^2 = (g_2 \bar{g}_3)^2 = e)$$

$$(g_1, \tau_1)(g_1, \tau_1) = (e, 2\tau_1) \equiv (e, 0)$$

$$(g_2, \tau_2)(g_2, \tau_2)(g_2, \tau_2) = (e, 3\tau_2) \equiv (e, 0)$$

$$(\bar{g}_3, \tau_3)(\bar{g}_3, \tau_3) = (e, -\tau_3 + \tau_3) \equiv (e, 0)$$

$$(g_1, \tau_1)(g_2^{-1}, -\tau_2)(g_1, \tau_1)(g_2, \tau_2) = \dots = (e, 2\tau_1) \equiv (e, 0)$$

$$(g_1, \tau_1)(\bar{g}_3, \tau_3)(g_1, \tau_1)(\bar{g}_3, \tau_3) = \dots = (e, 0) \equiv (e, 0)$$

$$(g_2, \tau_1)(\bar{g}_3, \tau_3)(g_2, \tau_1)(\bar{g}_3, \tau_3) = \dots = (e, 0) \equiv (e, 0)$$

$$12.III.a.1 (\tau_1, \tau_2, \tau_3) \equiv (0, 0, \tau_3)$$

$$12.III.a.2 (\tau_1, \tau_2, \tau_3) \equiv (0, \frac{1}{3}, \tau_3)$$

$$12.III.a.3 (\tau_1, \tau_2, \tau_3) \equiv (\frac{1}{2}, 0, \tau_3)$$

$$12.III.a.4 (\tau_1, \tau_2, \tau_3) \equiv (\frac{1}{2}, \frac{1}{3}, \tau_3)$$

$$12.III.a.5 (\tau_1, \tau_2, \tau_3) \equiv (0, \frac{2}{3}, \tau_3)$$

$$12.III.a.6 (\tau_1, \tau_2, \tau_3) \equiv (\frac{1}{2}, \frac{2}{3}, \tau_3),$$

12.III.a.5 $\sim$ 12.III.a.2 a $\varphi := (\bar{\mathbf{1}}_{\mathbf{R}}, 0)$ -vel és

12.III.a.6 $\sim$ 12.III.a.4 szintén a $\varphi := (\bar{\mathbf{1}}_{\mathbf{R}}, 0)$ -vel.

Továbbá természetesen itt is bármely két különböző τ_3 értékhez tartozó megoldások $\varphi := (\sigma, 0)$ megfelelő σ -val ekvivariánsak.

(b) 12.III.b $\overline{(+, 0, []; \{(2, 3, 4)\}}(+, 0; [2, 3, 4]; \{\})$

$$\Gamma_0 = (g_1, g_2, \bar{g}_3 - g_1^2 = g_2^3 = \bar{g}_3^2 = (g_1 g_2)^4 = (g_1 \bar{g}_3)^2 = (g_2 \bar{g}_3)^2 = e)$$

7. A megoldások ekvivarianciája

A tércsoportok egyértelműségéhez a pontcsoportok egyértelműsége szükséges feltétel. A szóba jövő pontcsoportokra a kongruencialációk megoldásai adják az összes lehetséges megoldást. Ezekre alkalmazva az ekvivariancia feltételét kapjuk a nem ekviviáns megoldásokat. Tehát a kongruencialációk megoldásaival nyert csoportok halmazát faktorizáljuk a $\Sigma \in \text{Sim}(\mathbf{S}^2 \times \mathbf{R})$ elemmel.

Az ekvivarianciának a kritériumát három típusban alkalmaztuk:

1. Az identitáshoz tartozó eltolási rész τ tetszőlegesen választható, bármely két különböző τ és τ' értékhez tartozó megoldások a $\Sigma : (\sigma, 0)$ hasonlósági transzformációval ekviviáns csoportok:
 $(\sigma^{-1}, 0)(e, \tau)(\sigma, 0) = (\sigma^{-1}, 0)(e\sigma, \sigma\tau + 0) = (\sigma^{-1}e\sigma, \sigma\tau) = (e, \sigma\tau)$ ha $\sigma := \frac{\tau'}{\tau}$.
2. A 2,-es és 3,-as pontcsoporttípusoknál az $\bar{\mathbf{I}}_{\mathbf{R}}$ komponensű $\bar{g}$ transzformációhoz tartozó eltolási rész tetszőleges, bármely két különböző τ és τ' értékhez tartozó csoportok ekviviánsak:
 $(\bar{g}, \tau)(\bar{g}, \tau) = (\bar{g}\bar{g}, -\tau + \tau) = (e, 0)$
 $(\sigma^{-1}, 0)(\bar{g}, \tau)(\sigma, 0) = (\sigma^{-1}, 0)(\bar{g}\sigma, \sigma\tau) = (\sigma^{-1}\bar{g}\sigma, \sigma\tau) = (\bar{g}, \sigma\tau)$
 $\sigma := \frac{\tau'}{\tau}$.
3. Ha a kongruencialációk megoldása után a gömbi generátorhoz $\frac{1}{q}, \frac{2}{q}, \dots, \frac{k}{q}$ eltolási részek tartozhatnak, akkor $k := \lfloor \frac{q}{2} \rfloor$, ugyanis $l \leq k$ -ra:
 $\Sigma := (\bar{\mathbf{I}}_{\mathbf{R}}, 0)$
 $(\bar{\mathbf{I}}_{\mathbf{R}}, 0)(g_i, \frac{q-l}{q})(\bar{\mathbf{I}}_{\mathbf{R}}, 0) = (\bar{\mathbf{I}}_{\mathbf{R}}, 0)(g_i\bar{\mathbf{I}}_{\mathbf{R}}, \frac{l-q}{q}) = (g_i, \frac{l-q}{q})$ már szerepelt.

8. Ábrák

Hivatkozások

- [1] Coxeter, H.S.M.: A geometriák alapjai, Műszaki Könyvkiadó (1973)
- [2] Coxeter, H.S.M.; Moser, W.O.J.: Generators and relations for discrete groups, fourth ed. Springer-Verlag (1980)
- [3] Farkas, J.Z.: Az $\mathbf{S}^2 \times \mathbf{R}$ és $\mathbf{H}^2 \times \mathbf{R}$ terek izometriáiról. TDK dolgozat, BME 1998.
- [4] Macbeath A.M.: The classification of the non-euclidean crystallographic plane groups. *Canadian Journal Math.* (1967), 1193-1205.
- [5] Molnár, E.: The projective interpretation of the eight 3-dimensional homogeneous geometries. *Beiträge zur Algebra und Geometrie*, Vol.38 (1997), No.2. 261-288.
- [6] Scott, P.: The geometries of 3-manifolds. *Bull. London Math. Soc.* 15 (1983), 401-487.
- [7] Thurston, W. P.: Three dimensional manifolds, Kleinian groups and hyperbolic geometry. *Bull. Amer. Math. Soc.* 6 (1982), 357-381.